

Срђан ШЉУКИЋ

ЗЕМЉОРАДНИЧКО ЗАДРУГАРСТВО У СРБИЈИ И ЦРНОЈ ГОРИ У ПЕРИОДУ ПОСТ-СОЦИЈАЛИСТИЧКЕ ТРАНСФОРМАЦИЈЕ

Октобра месеца 2002. године писац ових редова био је учесник трибине са темом из области задругарства у једном од села у западној Бачкој. На тој се трибини десило нешто што треба, према нашем мишљењу, сматрати типичним за проблем о којем овде желимо да говоримо. Наиме, убрзо након уводног излагања један од присутних сељана, човек од око седамдесет година који се представио као земљорадник, дао је следећи коментар: „Па зар је могуће да нам овде неко поново говори о задругама? Зар нам није доста било искуство које смо имали? Задруге су увек служиле за варање и пљачкање сељака и ништа друго! У то могу још да и поверују ови млађи људи овде, али ми старији никако!”

Заиста, када је реч о задругама у главама такозваних „обичних људи” постоје бројни стереотипи. Они би се могли поделити у две групе.

У прву групу сврстали бисмо оне који задруге изједначују са социјализмом, тј. периодом социјалистичког система у којем је доминантну улогу имала комунистичка елита. Према овим стереотипима, задруге су постојале само у наведено време. Као и социјализам сам, оне су биле промашај, институција која је служила држави како би експлоатисала сељаке. У капиталистичком поретку нема никаквих задруга, нити их може бити. Зато задруге немају будућност и ваља да оду, како би рекао К. Маркс, „на сметлиште историје”.

Другу групу чине стереотипи који постојање задруга виде искључиво у пољопривреди. Према мишљењу З. Закић, ови су стереотипи карактеристични за млађу популацију (Вујатовић-Закић, 2000: 13).

Извор ових стереотипа није тешко утврдити. Ван сваке сумње, он се налази у судбини коју су доживеле задруге и читав задругарски покрет у свим оним земљама у којима су на власти дуго година биле комунистичке партије и које су „изграђивале социјализам”. Премда је бивша Југославија (СФРЈ) имала свој „специфични пут у социјализам”, у овом погледу она није изузетак.

Екстреман пример представља Румунија. Тамо је на задруге, посебно земљорадничке, навучен такав одијум, да се и сама реч за задругу (сооператива) избегава на сваки могући начин. Чак се и у Закону о удруживању земљорадника (1991) говори о „породичним асоцијацијама” (asociatii familiare) и о „пољопривредним друштвима” (societati agricole), а нипошто о „кооперативама”.

ЗАДРУГАРСКИ ПОКРЕТ У СВЕТУ. ПОЉОПРИВРЕДНЕ ЗАДРУГЕ У САД И ЕУ

Задружни је покрет, настао у Енглеској половином деветнаестог века, данас високо институционализован. Међународни задружни савез (ICA – International Cooperative Alliance), основан 1895. године, имао је до сада више од тридесет конгреса и чине га 207 националних организација и осам међународних организација, са укупно преко 750 милиона чланова из деведесет држава на свих пет континената.

Све облике задругарства могуће је данас сврстати у три сектора, од којих сваки има више субсектора:

1. Примарни сектор (пољопривреда, шумарство и рибарство).
2. Секундарни сектор (мала и средња кооперативна индустрија и занатство).
3. Терцијални сектор (банкарство, кредитне уније, осигурање, потрошња, независна трговина на мало са велетрговином, становање, здравство, социјална заштита, транспорт, комуналије, образовање, издаваштво, туризам, итд.) (исто, 105).

У Табели 1. можемо видети статистички профил кооператива у Европи, који нам говори о распоређености кооператива у сва три сектора.

Не само што задруге (кооперативе) постоје у малтене свим сферама делатности и у готово свим државама света, него су управо пољопривредне задруге врло битан фактор у пољопривредама најразвијених друштава. Земљорадничке задруге у ЕУ и САД пре свега обављају делатности у сфери маркетинга, тј. снабдевања фарме-

Табела 1. Статистички профил кооператива у Европи 1996. године

СЕКТОРИ	Број задружних организација	%	Број чланова	%
Примарни сектор укупно	108.510	37,6	17.052.561	12,2
Пољопривреда	106.717	37,0	16.680.300	11,9
Рибарство	1.572	0,5	108.487	0,1
Шумарство	221	0,1	263.774	0,2
Секундарни сектор укупно	47.220	16,4	1.435.717	1,0
Занатство	2.485	0,99	287.587	0,2
Индустрија	44.735	15,5	1.148.130	0,8
Терцијални сектор укупно	132.830	46,0	121.819.050	86,8
Банкарство	12.839	4,4	36.454.844	25,9
Потрошња	18.928	6,6	62.664.055	44,6
Кредитирање	5.751	2,0	8.363.696	6,0
Здравство	133	0,0	2.513.187	1,8
Становање	76.836	26,6	10.066.939	7,1
Трговина	479	0,2	104.968	0,1
Осигурање	146	0,1	351.215	0,3
Социјална заштита	3.475	1,2	108.393	0,1
Транспорт	3.335	1,1	111.445	0,1
Комуналије	655	0,2	635	0,0
Остало	10.253	3,6	1.079.673	0,8
УКУПНО	288.560	100,0	140.307.328	100,0

Извор: Statistics and Information on European Cooperatives, ICA 1998, према Вујатовић-Закић 2000, стр. 106.

ра инпутима и реализацији њиховог аутпута. У ствари, фармерска пољопривреда и пољопривредне задруге иду руку под руку и представљају део темеља на којем почива у светским размерама надмоћна пољопривреда ЕУ и САД.

Европски су фармери развили веома моћан задружни систем: према изворима Европске Уније (COGESCA, 2000) године 1999. у петнаест држава ЕУ било је 29.603 пољопривредне задруге са 8.891.000 чланова. Водеће земље су Немачка (4.221 задруга, 2.957.000 чланова), Француска (3.750 задруга, 1.100.000 чланова), Шпанија (5.528 задруга, 1.247.000 чланова) и Италија (6.486 задруга, 899.000 чланова). Подаци показују да је обрт новца који ове задруге остварују та-

кође импресиван: 63 милијарде евра у Француској, 38,28 милијарди евра у Немачкој, 22,47 милијарди евра у Холандији, итд.

Прве задруге међу америчким фармерима формиране су још 1810 – задруга произвођача млека у Гошену, држава Конектикат (Goshen, Connecticut) и задружна радионица за производњу сира у Јужном Трентону, држава Њу Џерси (South Trenton, New Jersey). Упркос овој чињеници, фармерске задруге су се умножиле тек у другој половини деветнаестог века, али су поткрај тог истог века дошле под удар Шермановог (Sherman) анти-монополског закона. Међутим, током прве две декаде двадесетог века, посебно после извештаја који је поднела чувена Комисија за живот села (Country Life Commission), Влада САД променила је своју политику према пољопривредним задругама, радећи на њиховом промовисању и организацији широм земље (Cobia, 1989). Године 1993. било је 4 244 пољопривредне задруге у САД, са више од четири милиона чланова и са годишњим обртом од 82 милијарде долара (Cote & Carre, 1996). Данаас, фармерске задруге су „(...) кључна компонента руралне економије у САД” (Thompson, 2000).

Бивше социјалистичке земље, укључујући ту и Србију и Црну Гору, налазе се пред задатком модернизације друштва, задатком који морају извршити уколико желе да повећају свој еволутивни капацитет. Сав говор о „транзицији” заправо се своди на причу о напуштању досадашњег (социјалистичког) система и изградњу новог по узору на развијене земље, посебно на земље-чланице ЕУ и САД. Један од сегмената који је у „транзицији” јесте свакако и пољопривреда, а као што смо видели пољопривредна задруга јесте једна од институција на којима почива (у светским размерама доминантна) пољопривреда развијених друштава. Задруге и слој фармера чврсто су повезани: једни без других не могу да постоје, али важи и обрнуто. Фармери чине један сегмент широке лепезе средњих слојева која одликује модерна друштва. Стога се развој земљорадничког задругарства у Србији и Црној Гори може сматрати једним од индикатора модернизације. Уколико се тај развој креће у правцу у којем ће земљорадничке задруге код нас наликовати пољопривредним задругама у ЕУ и САД, онда можемо говорити о успешној модернизацији, или о „транзицији”. То такође значи да ће пољопривреда бити фармерског карактера, што ће друштвену структуру бивших социјалистичких земаља приближити друштвеној структури развијених друштава. Ако, пак, развој земљорадничког задругарства у Ср-

бији и Црној Гори углавном не следи обрасце који постоје на Западу, тада је можда могуће рећи да је „транзиција” погрешан, заправо идеолошки термин и да је много правилније говорити о пост-социјалистичкој трансформацији чији исход може бити и периферно друштво, обликовано према потребама центра који у овом случају представљају модерна друштва западне Европе и САД. Друштвена структура у пољопривреди тада не би била доминантно фармерска, него бисмо се пре могли надати појави (и очувању) великих имања и поларизацији друштвене структуре која би била далеко израженија него што је то случај у модерним друштвима и која би пост-социјалистичка друштва чинила нестабилним.

ЗАДРУЖНО НАСЛЕЂЕ. ЈУГОСЛОВЕНСКИ „ПУТ У СОЦИЈАЛИЗАМ” И ЗАДРУГАРСТВО

Већина друштава југоисточне Европе се пред задатком модернизације нашла већ по трећи пут за последњих две стотине година. Први пут је то било након ослобођења од турске власти у деветнаестом веку; други је био покушај комунистичких елита након Другог светског рата; трећи је овај данашњи, „транзициони”. Стога не чуди што задругарски покрет на нашим просторима има традицију на којој би му могли многи позавидети. То пре свега важи за задружни покрет међу сељацима у Србији, рачунајући ту и њен северни део (Војводину).

Почетком осамдесетих година деветнаестог века српски сељаци у Војводини почели су да оснивају задруге за заједнички закуп и обраду земље, док су се у Краљевини Србији средином деведесетих година тог истог столећа појавиле земљорадничке кредитне задруге, специјализоване земљорадничке задруге и потрошачке задруге. Српски задружни савез био је један од оснивача Међународног задружног савеза (ИСА) 1895. године у Лондону.¹ У Краљевини Србији 1910. било је 782 земљорадничке задруге у које је било укључено око 17% од укупног броја сељачких газдинстава (Ранђеловић, 1999: 87).

Успостављање нове државе (Краљевине СХС) после Првог светског рата створило је нове проблеме за задругарски покрет, посебно у виду фрагментисане структуре многобројних задружних савеза и закона који су регулисали постојање и рад задруга. До усвајања Закона о задругама (1937) било је четрнаест различитих закона

¹ Земље оснивачи овог савеза биле су Француска, Италија, Белгија, Холандија, Швајцарска, Србија, Данска, САД, Индија, Аргентина и Енглеска.

о задругама који су важили истовремено! Политичке партије и покрети упорно су настојали да задобију контролу над задружним покретом јер је то могло значити и контролу над великим делом сељаштва, тј. над најмногбројнијим друштвеним слојем. Према споменутом Закону из 1937. Министарство пољопривреде имало је право да надгледа рад Централног задружног савеза. Упркос тешкоћама, задружни покрет се развијао и 1940. године у Србији је било 1 894 земљорадничке задруге, у огромној већини кредитне и набавно-продајне (чак 79,51% од укупног броја задруга) које су обухватале 15% популације старије од 18 година. Уз кредитне и набавно-продајне радиле су и специјализоване земљорадничке задруге, као нпр. сточарске, житарске, млекарске, виноградарске, воћарске и рибарске (Вујатовић-Закић, 2000: 277).

Развој капитализма у Црној Гори прилично је окаснио, те су се прве пољопривредне задруге појавиле тек првих деценија двадесетог века, најпре на иницијативу Зетске штедионице (кредитне), а затим под покровитељством саме државе (задруге мешовитог типа). На подручју Боке Которске појавиле су се и специјализоване земљорадничке задруге (рибарске, уљарске, рузмаринске и сл.). Пред Први светски рат у Црној Гори је било 60 задруга и оне су успоставиле контакте са Савезом српских земљорадничких задруга (Рањеловић, 1999: 92-93). Број кредитних задруга порастао је у периоду између два светска рата на 69, али је њихов рад и утицај на друштвени положај сељаштва био веома слаб. Земљорадничке набавно-продајне задруге појавиле су се тек 1938. године и биле су веома неразвијене (исто, стр. 106 и 109). Уопште, можемо да кажемо да је задругарски покрет у Србији, која је и имала далеко развијенију пољопривреду, био много разгранатији и јачи од покрета у Црној Гори.

Након Другог светског рата задругарски покрет у Југославији делио је судбину како задругарских покрета у другим земљама где су на власти биле комунистичке партије, тако и друштва у целини: комунистичка елита, оличена у држави, готово потпуно је овај покрет угушила, формирајући квази-задружне организације под њеном контролом, а све у циљу контролисања економских токова у пољопривреди и сељачког друштвеног слоја. Са колективизацијом и формирањем сељачких радних задруга (СРЗ – југословенска варијанта совјетског колхоза) кренуло се најпре опрезно, да би се нагло убрзало после сукоба Комунистичке партије Југославије са КПСС. Ипак, након сазнања о поразном учинку колективизације пољоприв-

вреде и Стаљинове смрти, југословенски комунисти одлучили су се на „мекшу” верзију комунистичке доктрине, назване „самоуправљање”. Ова нова доктрина била је само начин да признају да нису у стању да владају старим крутим методима и ништа више од тога.

Почевши од 1953. СРЗ су расформиране (при чему су се партијски кадрови, који су најмање унели у СРЗ, највише окористили), али комунистичка елита није одустала од „подруштвљавања” пољопривреде. Користећи различита средства и организационе облике, покушавала је да сељаке укључи у социјалистички систем. Најпре је покушано са ООЗ (опште земљорадничке задруге) од 1957. и кооперацијом сељака са од државе контролисаним задругама, фармама и агро-индустријским компанијама. Током шездесетих година променили су тактику и увели „самоуправљање” у постојеће задруге, претварајући их у предузећа у којима су сељаци сва своја ранија права изгубили у корист запослених у задругама. Коначно, у првој половини седамдесетих преостале задруге утопљене су у велике агро-индустријске компаније (комбинате). Тако је дошло до парадоксалне ситуације да током седамдесетих и осамдесетих година у Војводини, најразвијенијем пољопривредном региону, није било ниједне задруге!

Истовремено, приватна (сељачка) пољопривреда, као и сељаци као друштвени слој, била је систематски гушена и притискана. На путу њене модернизације постављене су многобројне препреке: земљишни максимум, забрана коришћења најамне радне снаге, забрана набавке крупне механизације до 1967, одсуство здравственог (до 1965) и социјалног осигурања (до 1979), систематско поткрадање кроз државне монополе (маказе цена, кашњења приликом плаћања, закидање на мерењу, итд.).

ПОСТ-СОЦИЈАЛИСТИЧКА ТРАНСФОРМАЦИЈЕ И ЗЕМЉОРАДНИЧКЕ ЗАДРУГЕ

С обзиром на то да је Југославија, уз Пољску, била изузетак међу осталим социјалистичким земљама јер процес колективизације није успео, почевши од шездесетих година прилично велика група од око 250.000 сељачких газдинстава (рачунајући ту и газдинства сељака-радника) прошла је кроз трансформацију која их је сасвим приближила фармерима у западној Европи (Мркшић, 1987 : 154-155). Поседујући пољопривредне машине и производећи претежно за тр-

жиште, ова газдинства су углавном имала млађу радну снагу. Та је друштвена група представљала највећу разлику између српског сељаштва (које је, с обзиром на спорији темпо аграризације, представљало приближно половину од наведених 250.000 газдинстава) и сељаштва у другим социјалистичким земљама у Европи (не рачунајући Пољску) у предвечерје слома социјалистичког система. Другим речима, ова су газдинства стекла значајну количину економског капитала (са кратким прекидом, поседовали су земљу; били су у стању да купе машине; уштедели су нешто новца; изградили су стамбене и економске зграде), али и културног капитала (никада нису престали да обрађују земљу, те су сачували знања, стичући и нова, као и иницијативност – укратко, није их „покварио” систем колхоза).

Чувена 1989. није заобишла Србију. Са једне стране, тачно је да је комунистичка елита видела „шта је записано на зиду” и одлучила да прихвати националистичку идеологију, стављајући је у службу очувања власти. Упркос томе, радикалне промене одиграле су се и у политичкој и у економској сфери. Аграрни максимум био је укинут и тржиште земље, административно ограничено током година социјалистичког система, поново је интензификовано. То је, уз неке друге узроке, водило диференцијацији међу сељацима. Даље, неки припадници политичке и пољопривредне елите (директори и сл.) почели су да купују велике површине обрадивог земљишта и убрзо стекли велике поседе. Њихов им је политички утицај у томе много помогао. Земља одузета од сељака који су 1953. године напустили СРЗ, враћена им је Законом из 1991. Овај процес је био изузетно спор и праћен многобројним злоупотребама. Ратне године донеле су побољшање релативног положаја сељаштва, јер су они поседовали најважнији ресурс неопходан за преживљавање: храну. На другој страни, економска криза и агроекономска политика оставили су их без довољно новца за обнављање опреме и машинерије.

„Самоуправљање” је коначно отишло у историју и нови закони о задругама усвојени су у републичком (1989) и савезном парламенту (1990. и 1996). Ускоро су се у Србији појавила два типа земљорадничких задруга.

Први тип представљају земљорадничке задруге наслеђене из ранијег (социјалистичког) система. Ове задруге, које су некако преживеле све тешкоће којима су биле изложене у претходне четири деценије, искористиле су прилику и одвојиле се од агро-индустријских комбината. Оне су ангажоване у многобројним делатностима, као што су

примарна пољопривредна производња, индустрија хране, производња сточне хране, маркетиншке активности и сл. Велики део њихове имовине, који им је одузет од стране државе после 1953. године и претворен у такозвану „друштвену својину”, још увек им није враћен, иако је према важећем Закону то одавно морало бити учињено. То једноставно значи да су агро-индустријски комбинати и друга социјалистичка предузећа, која задржавају ову имовину, јачи актери, фаворизовани од стране државе. Такође, ту се још једном потврђује чињеница да је одсуство владавине права једна од главних одлика пост-социјалистичке трансформације. Имајући у виду и економски положај пољопривреде као сектора, не чуди што је економски положај ових задруга прилично рђав. Ситуацију чини још замршенијом чињеница да је њихов положај у процесу приватизације који је у току прилично нејасан. Према Закону, приватизује се друштвена својина, али не и задружна. Међутим, већи део имовине у задругама води се управо као друштвена својина. Зато је њихова судбина готово сасвим неизвесна.

Унутрашња структура „старих” земљорадничких задруга још увек носи многе карактеристике бившег, социјалистичког система и понекад их је немогуће разликовати од социјалистичких предузећа у пољопривреди. Главну реч у њима воде директори, тј. њихов специфичан тип („менаџери пост-социјалистичке трансформације”), који углавном највише брину о сопственом интересу, а мање о интересу саме задруге; присутан је и утицај запослених, који се такође држе старих навика („не могу они да ме плате онолико мало колико мало ја могу да радим”), из простог разлога што су још увек функционалне. Утицај чланова задруге који нису из редова запослених је врло мали, уколико уопште постоји.

Нови закони били су углавном прилагођени европским стандардима и омогућили су појаву потпуно нових, спонтано формираних земљорадничких задруга, ангажованих углавном у маркетиншкој сфери (снабдевање инпутима и реализација аутпута), дакле управо у оној области у којој и земљорадничке задруге у САД и ЕУ. Пре 1989. тако нешто је било незамисливо. Овај други тип задруга може бити подељен у два подтипа. Наиме, неке од нових земљорадничких задруга могу бити назване „праве земљорадничке задруге”, јер су их заиста формирали сељаци за сељаке, као што су и контролисане од стране сељака (углавном оних имућнијих). Нећемо погрешити ако ове људе назовемо фармерима, или пољопривредницима, а не сељацима. Они су углавном добро стојећи, имају релативно вели-

ке поседе и пољопривредне машине и производе већином за тржиште. Формирањем задруге они ојачавају свој положај на тржишту.

Премда су задруге првог подтипа најсличније земљорадничким задругама у ЕУ и САД, оне нису доминантне међу задругама у Србији. У други подтип сврставамо земљорадничке задруге које су формирали предузетници који су тражили начин да тргују пољопривредним производима (као и пољопривредним инпутима) и истовремено настојали да избегну обавезе према држави које имају трговачка предузећа. Такав предузетник само пронађе десет људи (то је законски минимум) вољних да потпишу захтев и затим формира земљорадничку задругу. У овим задругама чланство не само да нема утицај, него га и не тражи јер је чланство само формално. Задругом се управља као сваком другом приватном компанијом. Нема сумње да су српски сељаци у праву када ове задруге називају „приватним”. Наиме, главни проблем српских сељака (барем већине њих) није обрада земље, већ маркетиншка сфера. Као појединци, они се налазе у незавидном положају, што отвара простор за „предузетнике”, који, користећи свој културни, социјални и политички капитал, купују своју „улазницу” у ред оних који експлоатишу сељаштво. Врло је вероватно да новац који ови „предузетници” зарађују не пролази увек кроз легалне токове, чиме се опет враћамо на причу о одсуству владавине закона у „транзиционом” периоду.

Табела 2. Број земљорадничких задруга у Србији

<i>Година</i>	<i>Република Србија</i>	<i>Централни део Србије</i>	<i>Војводина</i>	<i>Косово и Метохија</i>
1980.	207	170	0	37
1982.	285	228	0	57
1983.	294	230	2	62
1989.	421	300	10	111
1990.	674	423	139	112
1992.	793	464	193	136
1996.	748	471	189	88
1997.	742	463	200	79
1998.	648	456	192	...
1999.	600	416	184	...

Извор: Републички завод за статистику, Статистика пољопривреде, према Вујатовић-Закић 2000, стр. 316.

Премда у Србији постоје задружни савези (регионални, покрајински, републички), они су у великој мери зависни од тренутно владајућих политичких елита, што додатно чини задружни покрет у Србији релативно слабим и подређеним интересима много јачих актера у пољопривреди. Велике комерцијалне компаније, прехранбена индустрија, агро-индустријске компаније, велики поседници – сви они виде земљорадничке задруге било које врсте као потенцијално опасне такмаце на тржишту који би могли да организују сељаштво и смање експлоатацију, упркос чињеници да неке квази-задруге управо и служе експлоатацији сељаштва. Утицај ових „великих играча” на Владу и њихове везе са политичком елитом биле су очите пре октобра 2000. Подршка коалиције СПС-ЈУЛ-СРС покрету земљорадничког задругарства била је само декларативног карактера, срачуната на задобијање гласова у руралним срединама. Изгледа да са сменом режима није дошло до радикалног заокрета у политици према сељаштву. Више од тога: као и у многим другим областима, „велики играчи” у пољопривреди успоставили су везе са новом политичком елитом како би очували свој доминантни положај.

У Црној Гори учешће сељачких газдинстава у структури обрадивих површина износи 95,5%, што М. Јовановића, Б. Булатовића и А. Деспотовић наводи на закључак да ће се производња и даље одвијати у оквиру породичних газдинстава, док би маркетиншке функције могле преузети задруге (паковање, складиштење, транспорт, продаја, промоција, прерада, дистрибуција, набавка инпута, итд.). Међутим, како наводе ови аутори, стратегија развоја задругарства у транзицији једноставно не постоји и оно се налази у евидентној кризи:

– Број задруга има тенденцију смањивања: од 40 задруга у 1995. години дошло се до 30 у години 1999.

– Од ових 30 задруга, чак 24 (4/5) су без земљишта, до 50 хектара су две, а између 1.000 и 2.000 хектара свега три.

– Имовинско-правни односи нису решени.

– Акумулације готово и да нема.

– Актуелни економски оквир и банкарски механизам нису повољни за задруге.

– Активности Задружног савеза Црне Горе веома су слабе.

– Број запослених у задругама смањен је са 532 (1995) на 331 (1999).

Две једине светле тачке представљају повећање броја пољопривредних стручњака у задругама и оснивање једног броја асоцијација пољопривредних произвођача уз помоћ страних агенција. То ипак није довољно да се на развој земљорадничког задругарства у Црној Гори гледа са оптимизмом.

Сасвим је јасно да развој земљорадничког задругарства у Србији и Црној Гори у последњих десетак година показује одређене специфичности (преживљавање „старих” задруга и њихова неизвесна даља судбина, појава „нових” задруга од којих су многе само параван за деловање приватних фирми и сл.) у односу на стање задругарског покрета у земљама ЕУ и САД. То свакако значи и да друштвена структура у пољопривреди Србије и Црне Горе (која ће се сигурно разликовати по регионима) нипошто неће бити истоветна са оном у модерним друштвима. Појава великих приватних имања и начин приватизације друштвених пољопривредних предузећа (посебно у Војводини) указује на поларизацију друштвене структуре која ће, уз постојање фармерских газдинстава, одликовати пољопривреду на овим просторима и чинити друштва југоисточне Европе периферним. Утеха може бити у нади да ће ту ускоро бити реч о периферији ЕУ.

ЛИТЕРАТУРА

Јовановић, М, Булатовић, Б, Деспотовић, А. (2002): „Задругарство – савремени облик организовања пољопривредних произвођача”; *Економски видици* 1/2002.

Мркшић, Д. (1987): *Средњи слојеви у Југославији*; ИИЦ ССО Србије, Београд.

Ранђеловић, В. (1999): *Основи задругарства и земљорадничко задругарство*; Пољопривредни факултет и Задружни савез Србије, Београд – Земун.

Вујатовић-Закић, З. (2000): *Кооп менаџмент*; Дунав група, Београд.

Cobia, D. W. (ed.) (1989): *Cooperatives in Agriculture*; Prentice Hall, Englewood Cliffs, New Jersey.

COGECA (2000): *Agricultural Cooperation in the European Union*, Bruxelles.

Cote, D, Carre, G. (1996): „1995 Profile: Agricultural Cooperation throughout the World”; *Review of International Cooperation*, Vol. 89, Issue 1.

Thompson, J. L. (2000): „Borders Are No Longer Barriers for Coops”; *Rural Cooperatives*, Vol. 67, Issue 2.